

С. В. Пивоваров, В. А. Калініченко

«ГРОМОВІ СТРИЛИ» З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII ст.

Стаття присвячена аналізу специфічних артефактів, т. зв. «стріл і сокир громових», виявлених під час археологічних досліджень Чорнівського городища XIII ст. Усі ці знахідки належать до попередніх історичних епох: доба бронзи — слов'янський час. З території городища походять п'ять знахідок: кам'яна шліфувана просвердлена сокира, бронзовий наконечник скіфської стріли із проробленим у втулці отвором для носіння, а також три бронзові фібули.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, «громові стріли», кам'яна сокира, наконечник стріли, фібула, пізній латен, ранньоримський час, ранне середньовіччя.

Серед багатьох пам'яток давньоукраїнської культури першої половини XIII ст. в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра еталонним вважається Чорнівське городище. Воно розташоване на південь від с. Чорнівка в Садгірському лісі північніше м. Чернівці та займає високий мис на лівому березі р. Мошків в ур. Спринчени. Пам'ятку відкрив відомий археолог Б. О. Тимошук, який досліджував її в 1977—1978 рр. та відніс городище до категорії феодальних замків (Тимошук 1982, с. 105—113). У 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. А. Філіпчук. Протягом 1985—1986 рр. археологічна експедиція Чернівецького державного університету під керівництвом Л. П. Михайлини поновила роботи на пам'ятці. У результаті досліджень було з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, виявлено рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань (Михайлина, Возний, Пивоваров 1991). Із 1989 по 1994 рр. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. П. Возного, який стверджував, що в другій половині XII —

першій половині XIII ст. на городищі функціонували 32 оборонні кліті-зруби, 18 житлово-господарських зрубів, двоповерхове житло феодала на кам'яному фундаменті, землянка і оборонна вежа (Возний 1998). Проте такі висновки виявилися поспішними, оскільки значна площа пам'ятки залишилася недослідженою, стратиграфічна позиція низки об'єктів — спірною, а чимало знахідок — втраченими. З огляду на це з 1999 р. археологічна експедиція Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича під керівництвом С. В. Пивоварова продовжила вивчення городища (Пивоваров 2008; Пивоваров, Калініченко, Ільків 2016).

Впродовж багаторічних польових досліджень пам'ятки було виявлено велику кількість рухомого матеріалу, в т. ч. індивідуального, який датовано у переважній більшості першою половиною — серединою XIII ст.

Під час цих робіт було знайдено ряд артефактів, які не вкладаються у хронологію пам'ятки. Всі ці знахідки відносяться до попередніх історичних епох: доба бронзи — слов'янський час. На городищі ж зафіксовані тільки культурні нашарування першої половини — середини XIII та XIV — початку XV ст. Тому присутність цих предметів, в тому числі і в закритих комплексах клітей, разом із типовими давньоукраїнськими старожитностями вимагає пояснень. Саме цим артефактам і присвячена дана публікація. Необхідно відзначити, що в публікаціях вже побіжно зверталася увага на ці старожитності (Пивоваров 2004, с. 124—129; 2006, с. 236—239, рис. 50; Пивоваров, Ільків 2014, с. 7—8; Пивоваров, Ільків, Калініченко 2017, с. 220—222; Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017, с. 275—282).

Ознайомлення із історіографією засвідчує, що подібна ситуація вже давно відома на археологічних пам'ятках Східної Європи. Так, під час

розкопок багатьох європейських археологічних об'єктів античного та середньовічного часу часто трапляються знаряддя праці, прикраси, предмети побуту попередніх епох: від доби палеоліту до ранньозалізного часу. Тривалий час такі знахідки не знаходили задовільних пояснень в історичних дослідженнях. Переважно їх вважали наслідком зміщення культурних пластів на багатошарових пам'ятках, пізніми перекопами, або взагалі замовчували, так як, вони випадали із контексту розкопаного об'єкту. Проте, коли такі предмети були виявлені у закритих археологічних комплексах і випадковість їх потрапляння до них була виключена, з'явилися спроби дати пояснення цьому явищу. Значну допомогу у вирішенні цієї проблеми надали етнографічні дослідження.

З'ясувалося, що у багатьох європейських народів побутували уявлення про так звані «громові стріли». Зокрема, у східнослов'янських народів вони виступали під назвами: «*громові стріли, громові сокири, топори громнії, скалки, скалки з дзюркай, перунові сокири*», у Польщі вони називалися «*катліе ріогіпоше*»; у Литві — «*prkuno k'ulka*»; у германців «сокири Тора» і т. п. (Даркевич 1961, с. 91—102; Клейн 2004, с. 33—34, 219). Всі вони пов'язувалися з богом грому і блискавки, наприклад, у слов'янських народів вони ототожнювалися із верховним богом язичницького пантеону — Перуном (Даркевич 1961, с. 100—101).

«Громові стріли» у населення XIX — початку XX ст. асоціювалися із різноманітними кам'яними, рідше металевими, виробами, а саме — просвердленими неолітичними та енеолітичними кам'яними сокирами, палеолітичними наконечниками списів, гостроконечниками, крем'яними ножами тощо. В історіографії зафіксовано цілий ряд описів подібних уявлень. Так, М. Забелін, розповідаючи про «громові стріли» відзначав: «*Коли люди чують грім, то це значить, що їде Ілля пророк, на вогняній колісниці і вбиває диявола... Громові стріли вбивають диявола, заходять в землю і там пролежав 3 роки таємно, потім об'являються на поверхні у вигляді пальцеподібного продовгуватого крем'я. Його використовують у випадку коліків, обливають його водою і нею обливають хворого*» (Забелін 1990, с. 263—264). Аналогічну інформацію наводив А. Афанасьєв: «...в Росії є повір'я про громові стрілки, ... які падаючи з хмар, входять глибоко в землю, а через три чи сім років повертаються на її поверхню у вигляді чорного чи темно-сірого продовгуватого камінця, ... вони відомі в народі, як "громові стріли", що цінуються як вірний засіб проти ударів грому та пожеж» (Афанасьєв 1988, с. 223).

У дослідженнях науковців другої половини XX ст. аналізу археологічних знахідок повторного використання на пам'ятках середньовічного часу на східноєвропейських землях присвячено чимало досліджень (Седова 1957, с. 166—167; Смирнов 1977, с. 289—290; Моця 1993, с. 30—31;

Беляєва, Кубишев 1985, с. 31; Ивакин, Чернецов 2001, с. 36—38). Всі дослідники однозначно пов'язують їх з культовими предметами, найвірогідніше, оберегами та відзначають магічний характер використання «громових стріл». Більшість із них схильні вбачати у цих знахідках символи язичницького бога Перуна (Клейн 2004, с. 33—34). Показово, що в окремих випадках кам'яні вироби попередніх епох були освячені християнською церквою. Так, у Новгороді трапився неолітичний кам'яний наконечник списа у металевій оправі, з одного боку якої зображено восьмипроменевию процвітаючий хрест (Седова 1957, с. 166—167), у Твері виявлена фрагментована кам'яна просвердлена сокира із літерами давньоруської абетки (Мусин 2005, с. 235). Під час дослідження господарської споруди біля Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві знайдена енеолітична сокирка на обидві сторони якої були нанесені християнські зображення: Богоматері Великої Панагії та Св. Стефана (Ивакин, Чернецов 2001, с. 37). Подібного типу предмети були відомі й у Візантії й мали спеціальну назву «астроліт».

Знахідки предметів попередніх епох у давньоукраїнських старожитностях XII — першої половини XIII ст. «адаптовані» християнством засвідчують факт складання християнсько-язичницького синкретизму і заміну первісних богів на християнських святих. Так, замість Перуна починає вшановуватися Ілля Громівник, багато функцій язичницьких божеств переходять до архистратига Михаїла, архангела Гавріїла, Св. Юрія (Георгія) та багатьох інших. Проте сама зброя враження нечистої сили й надалі продовжує називатися «*перуновою стрілою*» чи «*перуном*» (Пивоваров, Ільків 2014, с. 7).

На території городища з 1999 р. нами виявлено 4 артефакти, які ми можемо віднести до числа «громових стріл». Розкопками 1989—1994 рр. зафіксовано лише одну подібну знахідку (Возний 1998, с. 31, рис. 22: 8). Отже можемо говорити про п'ять знахідок предметів попередніх епох, які використовувалися місцевими жителями в сакральних і магічних цілях.

Найдавніший із виявлених предметів відноситься до бронзового часу. Це кам'яна сокира (рис. 1: 1). Вона трапилася на підлозі, біля північної стінки, недокопаної кліті № 20 разом із керамікою, уламками скляних браслетів й залізним двоциліндровим замком. Сокира має довжину 11,2 см, її найбільша ширина становить 5,56 см, висота — 3,83 см, діаметр отвору — 2,47—2,79 см, маса — 329 г. Вона виготовлена із темно-сірого з коричнюватим відтінком дрібнозернистого граніту, її поверхня ретельно відшліфована. В її середині просвердлений отвір, децю асиметричний по відношенню до сторін. В окремих місцях поверхня виробу має сколи й робочі потертості, що свідчить про її використання в давнину як робочого інструменту. В середині отвору сокири, з боку обуха — молотка, ледь помітна неглибока канавка, яка могла утворити-

Рис. 1. «Громові стріли» з Чорнівського городища XIII ст.: 1 — кам'яна сокира; 2 — бронзовий наконечник стріли; 3 — фрагмент бронзової фібули «померанського типу»; 4 — фібула з масивною головкою з отвором для осі та з гаком для тятиви пружини

ся від тривалого знаходження там мотузки. Це може говорити про те, що сокира в першій половині XIII ст. могла підв'язуватися лезом донизу і, очевидно, десь підвішувалася. Такого типу кам'яні сокири відносяться до бронзового часу і датовані II тис. до н. е. (Свешников 1974, с. 49, 59). Вони з'явилися у племен шнурової кераміки (ред. Черниш 1974, с. 163), представлені в регіоні підкарпатським локальним варіантом (Пивоваров, Федорак 2010, с. 58—59). Подібні гранітні просвердлені сокири відомі й на сусідніх територіях, де вони побутували, головним чином, у ранньобронзовий час (ред. Бадер, Крайнов, Косарев 1987, с. 35—50, рис. 11—16).

Наступна знахідка «громової стріли» виявлена в рештках житлово-оборонної кліти 29 разом із керамікою першої половини XIII ст., залізними ножем й ключем від замка. Вона представлена бронзовим наконечником скіфської стріли із проробленим у втулці отвором для носіння (рис. 1: 2). Наконечник стріли має загальну довжину — 30,5 мм, найбільша ширина — 7,8 мм, довжина втулки — 10 мм, діаметр втулки — 6,7—5,7 мм, маса — 3,25 г. Виріб тригранний у перетині, кожна площина пера має ромбоподібну форму, кінці лопастей наконечника притиснуті до втулки. Одна із площин від тривалого тертя об якусь поверхню стерта дещо більше, ніж дві інші. Подібного типу наконечники стріл зустрічаються у скіфських і ранньосарматських старожитностях і датовані VI—IV ст. до н. е. (ред. Мелюкова 1989, табл. 31: 6—7; 64: 4—5; Мелюкова 1953, с. 62).

Три інших архайчних предметів з городища відносяться до прикрас давнього костюму. Це бронзові фібули, які були знайдені у відвалах в районі клітей 12, 27 та 14.

Перша із згаданих знахідок сильно фрагментована, від неї зберігся лише верхній лівий кут бронзової трикутної рамки із кнопкою-щитком, корпус відсутній (рис. 1: 3; 2: 1). Рамка характеризується трикутним профілем (3 × 4 мм) та литим орнаментом у вигляді паралельних насічок на

зовнішній площині, які, очевидно, імітують спіраль. В отвір на вершині кута заклепана ніжка кнопки діаметром 25 мм і товщиною 2,5 мм. Посередині випуклого щитка кнопки виконане кругле заглиблення, концентрично обведене канавкою. Поверхня виробу покрилася товстим шаром патини темно-зеленого відтінку. Діаметр ніжки-заклепки — 4 мм, маса фрагменту фібули — 13 г.

Достовірних аналогій знахідці в межах України відшукати не вдалося. Основним ареалом поширення фібул такого різновиду є Західна Померанія (Помор'я) та острів Рюген (рис. 3), у зв'язку з чим вже з кінця XIX ст. за ними закріпилася назва «фібули померанського типу», «померанські фібули». За морфологічними ознаками Г. Ю. Еггерс поділив їх на два типи. Знахідка із городища, попри свою фрагментарність, може бути віднесена до типу II, основними ознаками якого є орнамент-псевдоспіраль на трикутній рамці, плоска «хвостоподібна» ніжка й три характерні кнопки. Померанські фібули датовані переважно в межах латенського періоду, зокрема тип Еггерс II — середнім Латеном і перехідним етапом до періоду Латен D (раннього фазаю пізнього передримського часу) тобто в межах кінця II — першою половиною I ст. до н. е. (Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017, с. 275—276).

Одиничні екземпляри фібул виявлено за межами Померанії, переважно в південно-східному напрямі. Першопочатково фрагментовану померанську фібулу з Чорнівського городища варто пов'язувати зі старожитностями лукашівської культури, пам'ятки якої в цей період були поширені на Буковині. Поселення лукашівців відомі в безпосередній близькості від городища: на протилежному березі р. Мошків (ур. Пуста Чорнівка) та Рідківця (ур. Довга Долина, ур. Магальянське) (Тимошук 1984, с. 150, 152). Проте не можна виключати і її потрапляння із земель Померанії, зважаючи на широкі зв'язки мешканців замку.

Друга фібула є сильно профільованим виробом, який характеризується потовщеною масив-

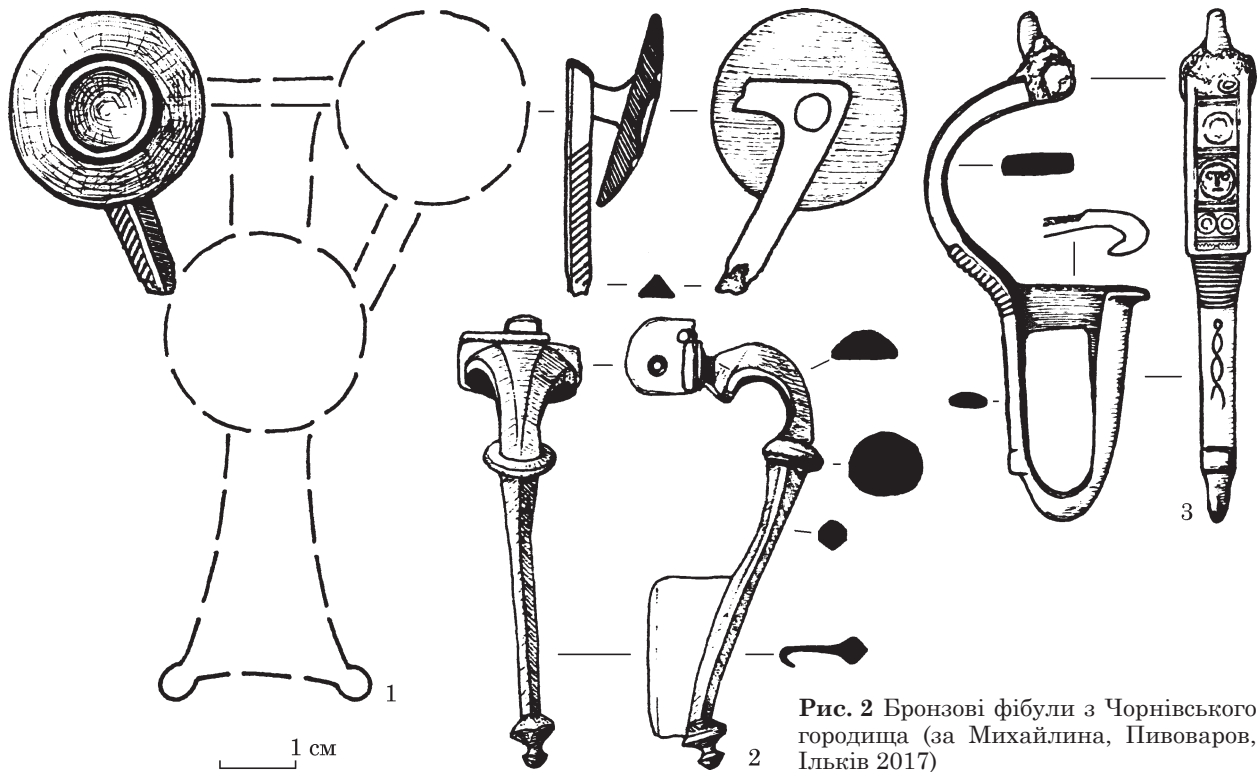

Рис. 2 Бронзові фібули з Чорнівського городища (за Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017)

ною головкою ($9 \times 8 \times 4$ мм) з отвором для осі та із зовнішнім гаком для тятиви пружини (рис. 1: 4; 2: 2). Над останньою присутня прямокутна в плані опорна пластина розмірами $17 \times 6 \times 1,5$ см. Між пластиною та гаком прикипів фрагмент тятиви пружини. Вісь і голка з пружиною втрачені. Спинка сильно вигнута, трапецеоподібна у профілі, максимальна ширина — 15 мм. Ніжка фібули тонка, не надто видовжена, шестигранно-ромбічна в перетині й злегка деформована в основі. Приймач — суцільний, короткий ($21,5 \times 9,5$ мм). Посередині корпусу на дужці, між спинкою та ніжкою присутня одна біконічна «намисти́на». Загальна довжина фібули — 59 мм, маса — 15 г.

За класифікацією О. Альмгрена, описана фібула належить до групи IV, першої основної серії з опорною пластиною, які датовані у межах латенського та римського періодів. Аналогічної схеми фібули А. Амброз об'єднав у групу 10 — сильно профільовані фібули західних типів, підгрупу 1 — одночленні фібули з однією намистиною на дужці та з опорною пластиною над пружиною. Подібні фібули прийнято датувати другою половиною I — початком II ст. н. е.

Центром їх ареалу поширення вважається Паннонія і Норик, за межами яких ці вироби вважаються наслідуванням чи імпортом. У Карпато-Дністровському регіоні подібні фібули зафіксовані серед старожитностей липицької та штеворської культур з Верхньої Липиці, Гринєва, Галича, Вербички, Гринєва, Звенигорода, Улашківців та Лужан (Пивоваров, Ільків, Калініченко 2017, с. 221).

Третя, найпізніша з описаних знахідок, виявлена в оборонній клітці 14 поряд з такими

речами давньоруського часу як підвісні двоциліндричні замки, чересло, наконечники стріл і шпори, прикраси тощо (Возний 1998, с. 31, рис. 22: 8, фото 82). Фібула — цільнолита, з кнопкою-виступом на головці, півколом вигнутою спинкою з прямокутним профілем та U-подібною ніжкою (рис. 2: 3). На головці виробу накопів іржа від осі та пружини. На зовнішній площині спинки нанесено зображення в прямокутній рамці, під яким відліто 13 паралельних пружків для імітації підв'язки, а на зовнішній опуклій стороні ніжки — узор на зразок плетінки. Загальна довжина фібули становить 6,65 см, ширина спинки — 0,85 см, ширина ніжки — 0,5 см, маса — 15 г.

Термінологія для означення подібних знахідок доволі різна: «римсько-візантійські фібули», «візантійсько-дунайські фібули», «фібули із псевдопідв'язкою» тощо. В одній з публікацій І. Гавритухін об'єднав їх як фібули візантійського кола (литі дунайсько-іллїрійські), які еволюціонували в декорі від складних до схематичних та від високих до низьких за розмірами (Гавритухін 2002, с. 229—250). На думку дослідника, фібула із Чорнівського городища належить до рідкісних і ранніх варіантів литих візантійських типів, які датовані приблизно серединою VI ст. Їх проникнення на значну територію Західної України зумовлене взаєминами різного характеру між широким колом слов'ян і Візантією (Гавритухін 2003, с. 204; 2011, с. 15—18).

Псевдопідв'язні вироби А. Мегурану назвав литими римсько-візантійськими фібулами та поділив їх на 15 груп. Знахідку із Чорнівського городища він відніс до групи E — фібули з людськими зображеннями на спинці (Măgureanu

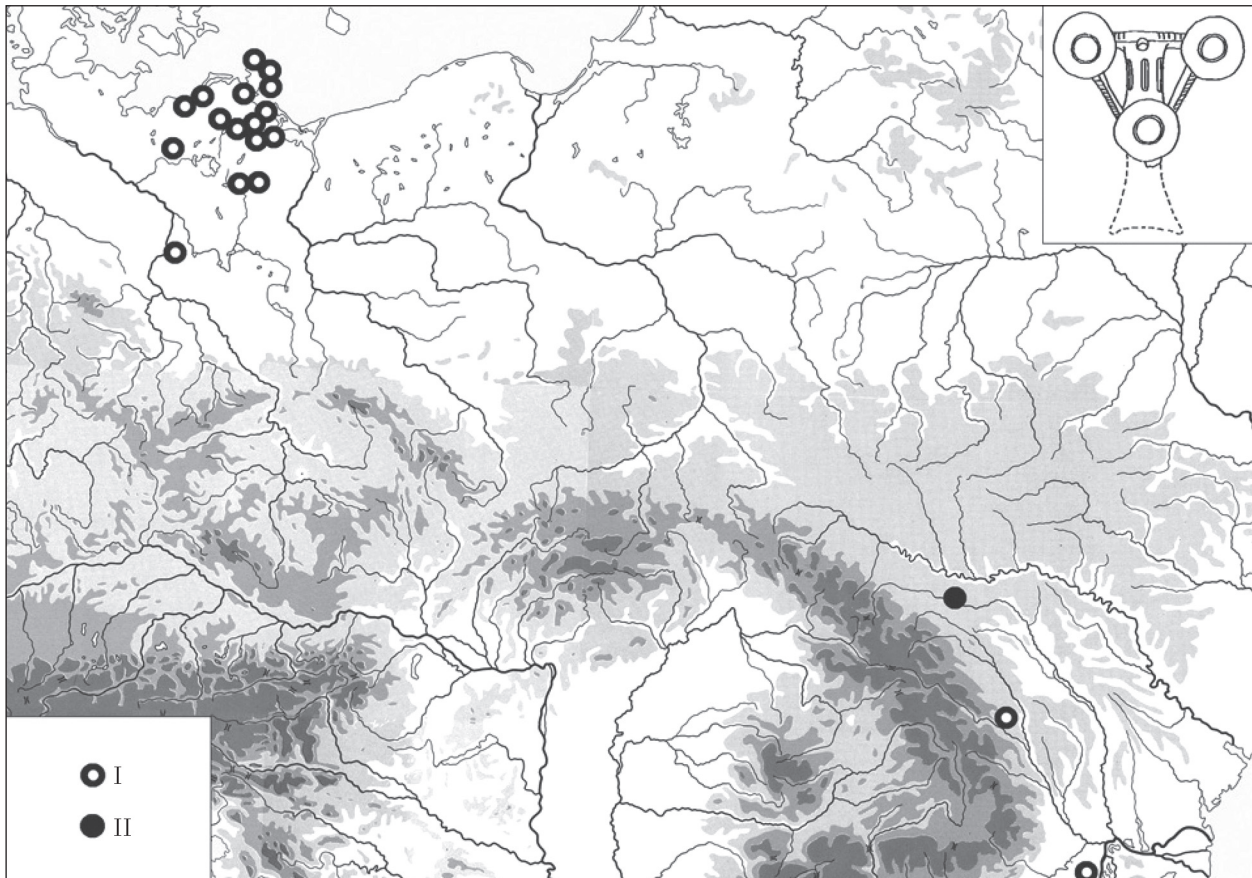

Рис. 3. Померанські фібули типу Еггерс II: I — поширення (за Babeş 1993; Babeş, Coman 2005; Ettel 2014); II — місцезнаходження чорнівського екземпляру (за Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017)

Рис. 4. Зображення на спинках дунайсько-іллїрійських фібул: 1 — Давидени; 2 — Чорнівське городище (за Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017)

2008, р. 104, 147, 129, pl. III: E, fig. 6: E). Це одна із найчисельніших груп із значним ареалом поширення, в тому числі за межами Імперії. Литі

фібули, за А. Мегуряну, датовані VI ст. і, в меншій мірі, першою половиною VII ст. Вони могли бути складовими як жіночого, так і чоловічого костюму, а різниця в розмірах пов'язана не лише з економічними факторами, а й місцем кріплення фібули в плечовому чи тазовому поясі одягу (Măgureanu 2008, р. 112—116).

Весь орнамент на чорнівській фібулі, крім псевдопідв'язки, виконаний у низькому рельєфі й на патинованій поверхні чітко не проглядається. Через це у публікаціях його ілюстрації принципово різняться (див., напр.: Возний 1998, с. 31, рис. 22: 8; Гавритухин 2003, с. 199, рис. 2: 7; Пивоваров 2006, с. 238, рис. 50: 6; Măgureanu 2008, р. 147, pl. III: E). На нашу думку, зображення на спинці фібули обмежене прямокутною рамкою, яка поділена на 3 або 4 метопи. Найвище, умовно в першому метопі, було горизонтально зображено два кола з подвійних ліній, ліве з яких через наплив іржі майже не проглядається. По центру другого квадратного метопа вдалося частково простежити лише коло більших розмірів з подвійних ліній. Найцікавішим виявився третій метоп із круглим зображенням людського обличчя, на якому простежено очі з бровами, ніс і рот (рис. 4). Нижче у ряд нанесено два кола на зразок верхнього метопу. Під кожним із кіл проглядається піднята вгору 5-пелюсткова пальметка.

Дунайсько-іллїрійські литі фібули зі схожим зображенням людського обличчя відомі з тери-

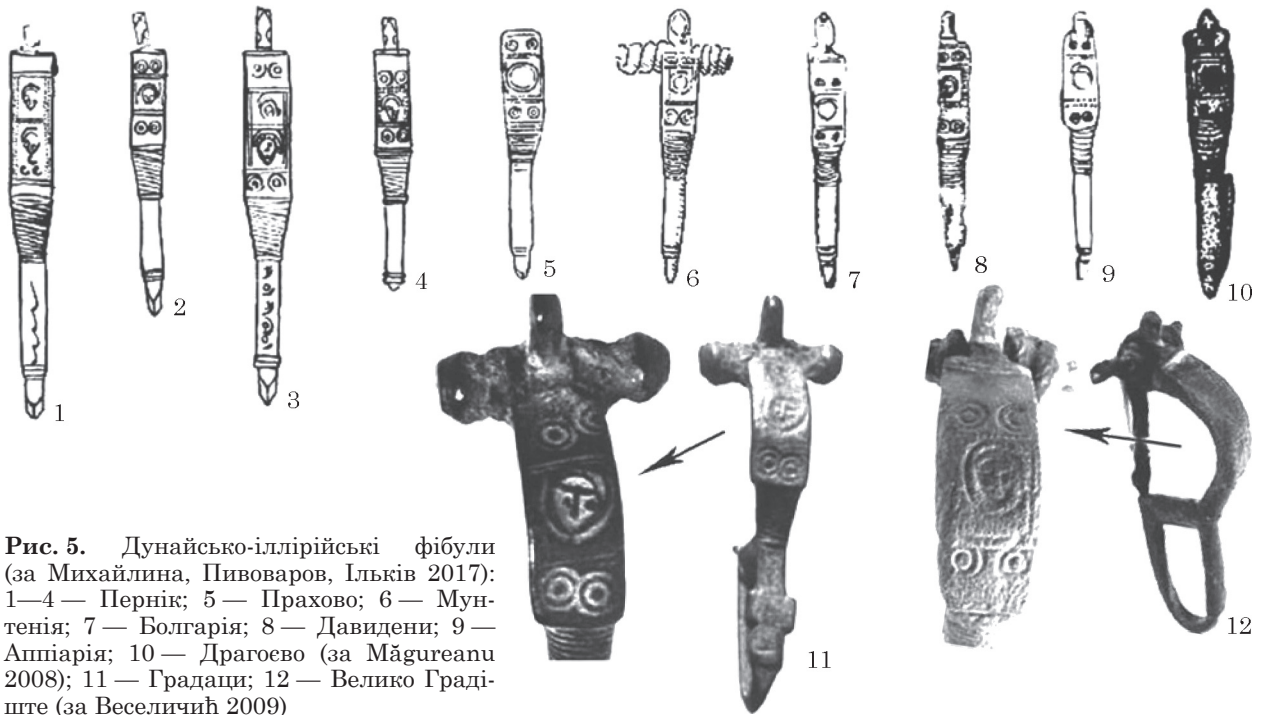

Рис. 5. Дунайсько-іллїрійські фібули (за Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017): 1—4 — Пернік; 5 — Прахово; 6 — Мунтенія; 7 — Болгарія; 8 — Давидени; 9 — Апшарія; 10 — Драгоєво (за Măgureanu 2008); 11 — Градац; 12 — Велико Градіште (за Веселичиї 2009)

торії Болгарії, Румунії та Сербії: Апшарія, Давидени, Драгоєво, Прахово, Пернік (Măgureanu 2008, р. 147, рл. III: Е), Градац у Горнім Левічима, Велико Градіште у Петіні (Веселичиї 2009, с. 42, 56, табл. VII: 1, 2) та ін. (рис. 5). Вивчаючи знахідку із Давиден, І. Мітра вважає, що на ній зображено Ісуса Христа. На одній із наведених аналогій кінця VI ст. обличчя в німбі оточували чотири птахи (голуби?). Тому цілком можливо, як припускає дослідник, що чотири концентричні кола, розташовані навколо лиця з ореолом, символізують чотирьох птахів-голубів (Mitrea 2001, р. 139—142, 327—328, fig. 67: 3, 5; 67a). У будь-якому випадку зображення людського обличчя на фібулах чітко вказує на спосіб їх носіння, принаймні виробів цього різновиду, — орієнтовно вертикально ніжною донизу. Проникнення ранніх християнських символів у слов'янське середовище носіїв празької культури, з пам'ятками якої синхронізується виготовлення фібули, не викликає особливого здивування. Так, у регіоні старожитності з християнською символікою виявлено на поселеннях VI—VII ст. Чорнівка II, Гореча I та Рашків, у скарбах з Хотина та Великого Кучурова (Пивоваров 2001, с. 17—18, рис. 1: 2—6). Через півтисячоліття русичі могли віднайти фібулу саме на празьких селищах у найближчій окрузі: Чорнівка, Рогізна, Стара Жучка, Ленківці та ін. (Тимошук 1984, с. 110, 112, 152). Всі описані знахідки кам'яних та металевих предметів повторного використання із території городища засвідчують тривалість традиції шанування «громових стріл» у давньоукраїнського населення регіону.

Більше того наявні в нашому розпорядженні етнографічні матеріали з регіону підтверджують використання такого типу предметів, як магічних засобів у жителів краю. Зокрема,

П. А. Нестеровський, який описував життя та звичаї населення буковинського Подністров'я, відзначав, що «...*грім і блискавка виникають від того, бо архистратиг Михайл переслідує диявола, який ховається від переслідування під довгими нігтями людей чи в шерсті собак, архистратиг шукає диявола і посилає на нього блискавку, а потім кидає гострий камінь*» (Нестеровський 1905, с. 88). Схожу інформацію записав відомий буковинський археолог Б. О. Тимошук. Дослідник занотував, що серед населення регіону, ще в 1950—60-х рр. побутували уявлення про «громові» та «вогняні» стріли, якими бог вбивав людей за різні гріхи. Разом із тим він відзначив, що за уявленнями мешканців краю, такі предмети знайдені в полі мали цілющі властивості, вони лікували від різних хвороб, оскільки в них, вважалося, є частина «небесного» вогню. За спостереженнями Б. О. Тимошука, в селянських хатах він неодноразово бачив давні вироби з каменю (переважно просвердлені сокири), котрі зберігалися як талісмани-обереги від «лихого» ока і проти всіляких нападств. Із розповідей старожилів науковець також отримав інформацію, що небесна «вогняна» стріла в с. Киселів вразила пана, який знущався з людей. На території м. Кіцмань та с. Крутеньки археологу показали ряд місць, де під час грому і блискавки падали на землю «громові стріли», більшість із цих місць співпали із рештками різночасових стоянок та поселень кам'яного та бронзового віків (Тимошук 1974, с. 13—14).

«Громові стріли» досить часто на західноукраїнських землях використовувалися як лікувальні засоби. Так, І. Франко в с. Нагевичі записав звичай, за яким «...у випадку болю горла, вливали хворому воду до уст крізь дірку просвердлену в сокирі» (Крушельницька 1998, с. 102).

Найвні в нашому розпорядженні матеріали дозволяють говорити, що архаїчні предмети з городища мали різне застосування у мешканців замку. Якщо одні могли бути «лікувальними» засобами, оберегами тощо, то інші могли вважатися навіть християнськими реліквіями. Останнє, на нашу думку, стосується виявлених фібул.

У християнській історіографії вже з візантійського часу одним із елементів одягу, в якому зображали Ісуса Христа, Богоматір, Святих і Великомучеників, була застібка чи фібула. Нею скріплювали краї гімантія, хламиди, лацерни тобто верхніх частин одягу (плащів), який вкривав постаті християнських праведників. Особливо часто фібули (їх також називають запони або аграфи) зустрічаємо на іконах із зображеннями святих мучеників і благовірних князів. Згодом зображення фібул на плащах воїнів стало символізувати служіння Небесному Царю — Господу Ісусу Христу і входження до його Святого Воїнства. Отже, можемо припустити, що фібула в іконографії символізувала приналежність до воїнства, яке захищало християнську релігію. Не виключено, що не тільки фібули-застібки були символами воїнів-захисників, а й знайдені за різних обставин чи привезені з місць, пов'язаних із життям і подвигами святих-великомучеників реальні металеві фібули могли служити християнськими амулетами давньоукраїнським воїнам і бути предметами вшанування і поклоніння.

Таким чином найвні в нашому розпорядженні матеріали з Чорнівського городища дозволяють говорити про тривалість вшанування «громових» стріл у давньоукраїнського населення регіону, їх зв'язок із язичницькими уявленнями й християнськими традиціями у місцевих мешканців і використання архаїчних кам'яних і металевих виробів у якості оберегів, лікувальних засобів й святих сакралій.

ЛІТЕРАТУРА

- Афанасьев, А. Н. 1988. *Живая вода и вещее слово*. Москва: Советская Россия.
- Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). 1987. *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука.
- Беляева, С. О., Кубишев, А. І. 1985. *Поселення Дніпровського Лівобережжя (X—XV ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Веселичић, М. 2009. Једна фибула са локалитета соколица у оstri код Чачка (у оквиру прилога проучавања фибула са посувраћеном стопом и псевдонавојна на локалитетима у Србији). *Зборник Радова народног музеја*, XXXIX, с. 33-56.
- Возний, І. П. 1998. *Чорнівська феодална укріплена садиба XII—XIII ст.* Чернівці: Рута.
- Гавригун, И. О. 2002. Фибулы византийского круга в Восточной европе (литые дунайско-иллирийские). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, IX, с. 229-250.
- Гавригун, И. О. 2003. Фибула из Луки-Каветчинской в контексте славяно-византийских связей. In: Dulnicz, M. (ed.). *Słowianie i ich sąsiedzi we*

wczesnym średniowieczu. Warszawa; Lublin: UMCS, с. 197-206.

Даркевич, В. П. 1961. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве. *Советская археология*, 4, с. 91-102.

Забелин, М. 1990. *Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия*. Москва: Книга Принтшоп.

Ивакин, Г., Чернецов, А. 2001. Уникальный амулет из Златоверхого. *Древний мир*, 2, с. 36-38.

Клейн, Л. С. 2004. *Воскрешение Перуна*. Санкт-Петербург: Евразия.

Крушельницька, Л. І. 1998. Іван Франко і археологія. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 7: Постаті української археології, с. 101-102.

Мелюкова, А. Н. 1953. Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Краткие сообщения ИИМК*, 51, с. 60-73.

Мелюкова, А. И. (ред.). 1989. *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука.

Михайлина, Л. П., Возний, І. П., Пивоваров, С. В. 1991. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 66-67.

Михайлина, Л. П., Пивоваров, С. В., Ільків, М. В. 2017. Бронзові фібули пізнього латену — раннього середньовіччя з Чорнівського городища XIII ст. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тис. н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вацуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 275-282.

Моця, О. П. 1993. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст.* Київ: ІА НАН України.

Мусин, А. Е. 2005. *Milites Christi Древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Нестеровский, П. А. 1905. *Бессарабские русины (историко-этнографический очерк)*. Варшава: Сатурн.

Пивоваров, С. В. 2001. *Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці: Зелена Буковина.

Пивоваров, С. В. 2004. «Громові» стріли в археологічних старожитностях Буковини. В: Завальнюк, О. М. (ред.). *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіум, с. 124-129.

Пивоваров, С. В. 2006. *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Пивоваров, С. В. 2008. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Археологічні студії*, 3, с. 180-199.

Пивоваров, С. В., Ільків, М. В. 2014. «Громові стріли» у системі язичницьких і християнських вірувань середньовічного населення Буковини. В: *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. На пошану кїївського митрополита Євгенія (Болховітінова): Матеріали XII Міжнародної наукової конференції (28—30 травня 2014 р.)*. Київ: НКП ІКЗ, с. 7-8.

Пивоваров, С. В., Ільків, М. В., Калініченко, В. А. 2017. Архаїчні фібули з Чорнівського городища XIII ст.: до питання інтерпретації. В: *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії*.

Присвячується 250-річчю від дня народження митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали XV Міжнародної наукової конференції (29 травня — 3 червня 2017 р.). Київ: НКП ІКЗ, с. 220-222.

Пивоваров, С. В., Калініченко, В. А., Ільків, М. В. 2016. Візантійські та угорські монети з Чорнівського городища. *Вісник Інституту археології*, 11, с. 198-213.

Пивоваров, С., Федорак, В. 2010. *Основи археології Буковини*. Чернівці: Місто.

Свешников, І. К. 1974. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до нашої ери*. Київ: Наукова думка.

Седова, М. В. 1957. Амulet из древнего Новгорода. *Советская археология*, 4, с. 166-167.

Смирнов, К. А. 1977. Новые данные о почитании топора древними славянами. *Советская археология*, 3, с. 289-290.

Тимошук, Б. О. 1974. Зустріч з легендою. Ужгород: Карпати.

Тимошук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.

Тимошук, Б. О. 1984. Чернівецька область. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка, с. 109-171.

Черниш, В. П. (ред.). 1974. *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу)*. Київ: Наукова думка.

Măgureanu, A. 2008. Fibulele turnate romano-bizantine. *Materiale și cercetări arheologice*, IV, p. 99-155.

Mitrea, I. 2001. *Comunitati satesti la est de Carpati in epoca migratiilor. Asezarea de la Davideni din secolele V—VIII*. Piatra-Neamz: Constantin Matasa.

REFERENCES

Afanasev, A. N. 1988. *Zhivaia voda i veshchee slovo*. Moskva: Sovetskaia Rossiia.

Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (ed.). 1987. *Epokha bronzy lesnoi polosy SSSR*. Moskva: Nauka.

Beliiaeva, S. O., Kubyshchev, A. I. 1985. *Poselennia Dni-provskoho Livoberezhzhia (X—XV st.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Veselichih, M. 2009. Jedna fibula sa lokaliteta sokolitsa u ostri kod Chachka (u okviru priloga prouchavana fibula sa posuvrahenom stopom i pseudonavoijima na lokalitetima u Srbiji). *Zbornik Radova narodnog muzeja*, XXXIX, s. 33-56.

Voznyi, I. P. 1998. *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII—XIII st.* Chernivtsi: Ruta.

Gavritukhin, I. O. 2002. Fibuly vizantiiskogo kruga v Vostochnoi evrope (litye dunaisko-illiriiskie). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, IX, s. 229-250.

Gavritukhin, I. O. 2003. Fibula iz Luki-Kavetchinskoi v kontekste slaviano-vizantiiskikh sviazei. In: Dulnicz, M. (ed.). *Slowianie i ich sasiedzi we wczesnym sredniowieczu*. Warszawa; Lublin: UMCS, s. 197-206.

Darkevich, V. P. 1961. Topor kak simbol Peruna v drevnerusskom izychestve. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 91-102.

Zabelin, M. 1990. *Russkii narod, ego obychai, obriady, predaniia, sueveria i poeziia*. Moskva: Kniga Printshop.

Ivakin, G., Chernetsov, A. 2001. Unikalnyi amulet iz Zlatoverkhogo. *Drevnii mir*, 2, s. 36-38.

Klein, L. S. 2004. *Voskreshenie Peruna*. Sankt-Peterburg: Evraziia.

Krushelnyska, L. I. 1998. Ivan Franko i arkheolohiia. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 7: Postati ukrainskoi arkheolohii, s. 101-102.

Meliukova, A. N. 1953. Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre. *Kratkie soobshcheniia IMK*, 51, s. 60-73.

Meliukova, A. I. (ed.). 1989. *Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka.

Mykhailyna, L. P., Voznyi, I. P., Pyvovarov, S. V. 1991. Doslidzhennia arkheolohichnykh pam'iatok Pivnichnoi Bukovyny ekspedytsiieiu Chernivetskoho derzhuniversytetu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r.*, s. 66-67.

Mykhailyna, L. P., Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V. 2017. Bronzovi fibuly piznoho latenu — rannoho srednovichchia z Chornivskoho horodyshcha XIII st. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tys. n. e. Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylyvny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 275-282.

Motsia, O. P. 1993. *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Musin, A. E. 2005. *Milites Christi Drevnei Rusi. Voinskaia kultura russkogo srednevekovia v kontekste religioznogo mentaliteta*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.

Nesterovskii, P. A. 1905. *Bessarabskie rusiny (istoriko-etnograficheski ocherk)*. Varshava: Saturn.

Pyvovarov, S. V. 2001. *Khrystyianski starozhytnosti v mezhyrichchi Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Pyvovarov, S. V. 2004. «Hromovi» strily v arkheolohichnykh starozhytnostiakh Bukovyny. In: Zavalniuk, O. M. (ed.). *Materialy XI Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii*. Kam'ianets-Podilskyi: Oium, s. 124-129.

Pyvovarov, S. V. 2006. *Serednovichne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra (XI — persha polovyna XIII st.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Pyvovarov, S. V. 2008. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. *Arkheolohichni studii*, 3, s. 180-199.

Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V. 2014. «Hromovi strily» u systemi yazychnytskykh i khrystyianskykh viruvan serednovichnoho naselennia Bukovyny. In: *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Na poshanu kyivskoho mytropolyta Yevheniia (Bolkhovitinova): Materialy XII Mizhnarodnoi naukoi konferentsii (28—30 travnia 2014 r.)*. Kyiv: NKP IKZ, s. 7-8.

Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V., Kalinichenko, V. A. 2017. Arkhaichni fibuly z Chornivskoho horodyshcha XIII st.: do pytannia interpretatsii. In: *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Prysviachuietsia 250-richchiiu vid dnia narodzhennia mytropolyta Yevheniia (Bolkhovitinova). Materialy XV Mizhnarodnoi naukoi konferentsii (29 travnia — 3 chervnia 2017 r.)*. Kyiv: NKP IKZ, s. 220-222.

Pyvovarov, S. V., Kalinichenko, V. A., Ilkiv, M. V. 2016. Vizantiiski ta uhorski monety z Chornivskoho horodyshcha. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 11, s. 198-213.

Pyvovarov, S., Fedorak, V. 2010. *Osnovy arkheolohii Bukovyny*. Chernivtsi: Misto.

Svieshnykov, I. K. 1974. *Istoriia naselennia Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kintsi III — na pochatku II tys. do nashoi ery*. Kyiv: Naukova dumka.

Sedova, M. V. 1957. Амulet iz drevnego Novgoroda. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 166-167.

Smirnov, K. A. 1977. Novye dannye o pochitanii topora drevnimi slavianami. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 289-290.

Tymoshchuk, B. O. 1974. *Zustrich z lehendoiu*. Uzhhorod: Karpaty.

Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X — persha polovyna XIV st.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Tymoshchuk, B. O. 1984. Chernivetska oblast. In: Telehin, D. Ya. (ed.). *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy: Khmelnytska, Chernivetska, Zakarpatska oblasti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 109-171.

Chernysh, V. P. (ed.). 1974. *Starodavnne naselennia Prykarpattia i Volyni (doba pervisnoobshchynnoho ladu)*. Kyiv: Naukova dumka.

Măgureanu, A. 2008. Fibulele turnate romano-bizantine. *Materiale și cercetări arheologice*, IV, p. 99-155.

Mitrea, I. 2001. *Comunitati satesti la est de Carpati in epoca migratiilor. Asezarea de la Davideni din secolele V—VIII*. Piatra-Neamz: Constantin Matasa.

S. V. Pivovarov, V. A. Kalinichenko

«ARROWS OF THUNDER» FROM CHORNIVKA HILLFORT OF THE 13th CENTURY

The paper is devoted to the analysis of specific artefacts, namely so-called «arrows of thunder», which were discovered during the archaeological research of the Chornivka hillfort of the 13th century. All these finds belong to previous historical epochs since the Bronze Age to the Slavic one. The oldest of the discovered objects belongs to the Bronze Age. This is a stone axe. In its central part somewhat asymmetrically from the sides a hole is drilled. In some places, the surface of the item is chipped and scratched which indicates its use as a working tool. Stone axes of this type belong to the Bronze Age and date back to the 2nd millennium BC. They appeared among the tribes of corded pottery cultures represented in the region by the Subcarpathian local variant. The next find is a Scythian bronze arrowhead with a hole made in the socket for hanging. Arrowheads of a similar type are found in Scythian antiquities and date to the 6th century BC. Three other archaic objects from the settlement belong to the personal costume adornment. These are bronze fibulae. The first of them is a fragmented Pomeranian fibula (Eggers II type) which correlates with the antiquities of the Pojanesti-Lukashivka culture and dates approxi-

mately to the late 2nd — the first half of the 1st century BC. The second fibula is heavily profiled, with a support plate above the string and a shortened solid receiver. It belongs to the Almgren 69 type, dating back to the second half of the 1st — the early 2nd century AD and is probably connected with the sites of the Lipitsa culture. The last of the findings refers to the Danubian—Ilyrian series of cast fibulae with pseudo-returned foot and human image on the back (group E according to A. Megurianu).

Keywords: Bukovyna, Chornivka hillfort, «arrows of thunder», stone axe, arrowhead, fibula, Late La Tene, Early Roman times, Early Middle Ages.

Одержано 2.06.2022

КАЛІНІЧЕНКО Віталій Андрійович, кандидат історичних наук, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Чернівці, Україна.
KALINICHENKO Vitalii A., Ph. D., Yurii Fedkovych National University of Chernivtsi, Chernivtsi, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0808-1613, e-mail:
v.kalinichenko@chnu.edu.ua.

ПІВОВАРОВ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, професор, Чернівці, Україна
PIVOVAROV Sergii V., Doctor of Historical Sciences, professor, Chernivtsi, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2303-4476, e-mail:
pivovarov.sergiy@gmail.com.